

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Д. Ю. ЗОЛОТАРЬОВ (Сімферополь)

Турецька історична література з еміграції кримських татар кінця XVIII—XX ст.

Досить значний за обсягом і історіографічним значенням пласт досліджень про Крим, на жаль, маловідомий досьогодні вітчизняним спеціалістам, являють собою науково-дослідницькі роботи, виконані в Туреччині.

Велика зацікавленість істориків Туреччини Кримом пояснюється, на наш погляд, трьома основними факторами. Насамперед тим, що історія Криму до 1774 р. розглядається ними як невід'ємна частина історії самої Туреччини, оскільки значна територія півострова до цього часу входила до складу Османської імперії, а саме Кримське ханство перебувало у найтіснішому зв'язку з цією державою.

По-друге, вся історія кримських татар, як і інших тюркських етносів, розглядається як частина історії одного турецького (тюркського) народу. Правомірність використання самого етноніму "татарин" у турецькій історичній літературі неодноразово ставилася під сумнів¹. У зв'язку з цим необхідно зазначити, що Туреччина традиційно приділяє велику увагу життю тюркських народів, здійснює програми допомоги їхньому культурному і національно-державному розвитку. Особливо активізувалась така допомога після розпаду СРСР.

По-третє, в результаті численних еміграцій у Туреччині з'явилася значна кількість переселенців з територій колишнього Кримського ханства. Існують організації, що об'єднують таких людей і їх нащадків. Важливим організаційним принципом побудови структур діаспори є об'єднання в першу чергу за географічною ознакою, тобто як тюрків-мусульман, які виїхали з територій колишнього ханства (до їх складу входив обширний регіон від Дністра до передгір'їв Кавказу). Пізніше частина населення цих районів опинилася на території сучасної Румунії, Болгарії, інших країн, осіла в Туреччині. При цьому приналежність до тих чи інших народів або етнічних груп, наприклад, до ногайських чи власне кримських татар, враховується мало. Тому ми вважаємо, що найбільш коректно було б вживати термін не "кримськотатарська", а "кримська" або "кримськотюркська" діаспора. Остання видає періодичні видання, що висвітлюють серед інших і питання історії кримських татар. Багато з представників кримської діаспори відіграли досить помітну роль у політичному і культурному житті Туреччини, внесли значний внесок у справу вивчення та популяризації минулого своєї батьківщини.

Турецька історична література має чимало досліджень, що так чи інакше зачіпають проблеми історії Криму². Одним з перших опублікованих у Туреччині історичних творів, в якому розглянуто становище регіону після приєднання до Росії, стала праця Ахмеда Джевдет Паші "Історія Криму і Кавказу"³. Повнокровний розвиток історичної науки в Туреччині пов'язаний з республіканським періодом її історії, коли в країні було створено перші університети, вивчення історії дістало державну підтримку, було підготовлено відповідні кадри спеціалістів. Не останню роль у цьому про-

цесі відіграло створення в 30-і роки Вищого товариства культури, мови і історії, у складі якого діє Турецьке історичне товариство. Пріоритетним напрямом досліджень турецьких вчених є вивчення історії тюрків.

Одним з досягнень турецької історіографії 30-х — початку 40-х років є активна робота по вивченню та введенню -в науковий обіг документів з фондів Османського архіву і музею палацу Топ-капи. Одним з піонерів у справі вивчення історичних джерел, пов'язаних з Кримом, став Акдес Німет Курат. У 1940 р. він опублікував збірник архівних документів періоду ханства, в якому читач знайде їх факсимільне відтворення і транслітерацію на сучасну турецьку мову⁴. Пізніше А. Курат став одним з найбільших турецьких спеціалістів у галузі історії тюркських народів Росії, взаємовідносин цієї країни з Османською імперією⁵.

Великий вклад у вивчення історії Криму ханського періоду вніс Х. Іналджик⁶. Підкреслимо, що в Туреччині сформувалася ціла когорта істориків, які дослідили проблеми історії Кримського ханства⁷⁹. Аналіз цих праць не входить у завдання нашого дослідження. Однак зазначимо, що успіх роботи турецьких авторів забезпечила наявність широкої бази першоджерел, яка й відобразила різні сторони життя ханства. Зовсім інша справа з джерелами по періоду нової і новітньої історії Криму, часу, коли він входив до складу Росії.

Турецька історіографія Криму налічує десятки статей і книг, але багато написаних праць не було опубліковано, а тим часом чимало з них знадобилися б при вивченні дослідницького процесу в галузі історії Криму. Окрім того, багато неопублікованих праць містять цікаві відомості, добути їх авторами в процесі архівно-бібліографічних досліджень. За деякими даними, в турецьких університетах у період між 1934 і 1992 рр. було виконано і захищено 41 науково-дослідницьку працю з кримської історії або з питань облаштування кримських переселенців у Туреччині¹⁰. Мова йде переважно про дисертації на ступінь бакалавра. Наведені в них дані далеко не повні, однак вони свідчать про велику зацікавленість і чималу історіографічну активність у справі вивчення історії кримських тюрків.

В Туреччині захищено кілька магістерських і докторських дисертацій, котрі торкнулися й проблем історії Криму. Серед виконаних у 90-і роки досліджень, присвячених демографічній історії і удостоєних докторського ступеня, ми можемо назвати праці Н. Іпек "Переселення тюрків в Анатолію з Румелії в 1877—1890 рр.", А. Халачоглу "Румелійські переселення", А. Сайдама "Кримські і Кавказькі переселення 1856 і 1876", а також "Кримські і Кавказькі переселення 1878—1908" С. Еркана. Дві останні праці, котрі безпосередньо торкаються еміграції з Криму, опубліковані як окремі монографії.

Початок вивчення історії кримських татар емігрантами з Криму було покладено ще в період младотурецької революції 1908 р. Піонерами в дослідженні історії свого народу стали члени створеного у Стамбулі "Товариства батьківщини" ("Ватан джеміети"). Як зазначає сучасний турецький історик (один з представників діаспори) Х. Кирилми, з точки зору кримськотатарського націоналіста, вистояти в умовах похмурої дійсності, зміцнити в собі почуття національної гордості можна було нагадуваннями історії Криму, а при недостатності цього — тюркської та ісламської спадщини¹¹. На думку Х. Кирилми, шляхом вивчення минулого члени національних організацій, що зароджувалися, намагалися зміцнити національну самосвідомість кримських татар. Тому й не дивно, що в той період з'явилися основні елементи сучасного поняття "кримськотатарський народ" і його права на самовизначення¹².

В тому напрямку діяли на початку ХХ ст. і в роки першої світової війни існуючі в Стамбулі "Товариство кримських студентів" ("Кирил талебе

джемієті") і "Кримське товариство допомоги" ("Кирым хайирли джемієті")¹³. Детальніше діяльність кримської діаспори в той період розглянув у магістерській дисертації Х. Кирилми "Османська держава і визвольний рух кримських тюрків (1917—18 рр.)"-

Починаючи з травня 1918 р., у Стамбулі вийшло в світ кілька номерів журналу "Крим". На його сторінках знайшли відображення настрої, що панували тоді у кримськотатарському національному русі, плани зміцнення самостійності Криму при підтримці Османської держави і Німеччини¹⁴. Журнал з такою ж назвою виходив у 1957—1960 рр. в Анкарі. В ньому поряд із статтями політичного характеру публікувалися матеріали з літератури й історії кримських татар. З 1992 р. в м. Полатли, де існує велика кримськотатарська община, було відновлено видання журналу "Крим". Він виходить один раз у три місяці. В журналі можна прочитати статті суспільно-політичного і культурно-історичного змісту, що торкаються як минулого кримських татар, так і сучасних проблем їх облаштування в Криму.

Найбільш впливовим серед друкованих органів кримської діаспори є журнал "Емель" ("Прагнення"). Спочатку він видавався в Румунії (м. Базарджик), де проживало багато емігрантів з Криму, з 1930 по 1940 рр. вийшло 154 номери. В 1960 р. у Стамбулі було поновлено його видання. Журнал виходить з періодичністю один раз в два місяці. В його роботі в різний час брали участь такі відомі діячі кримськотатарського національного руху, як Мустеджіб Улькюсал, Едіге Кирилал, Абдуллах Сойсал, Джафер Сейдаметта ін. Нині їх місце зайняли Зафер Каратай, Хакан Кирилми та ін. Саме на сторінках "Емеля" ми віднаходимо більшу кількість публікацій, присвячених проблемам історії кримських татар, в т. ч. еміграції. В журналі виступають вчені, відомі своїми дослідженнями з історії Криму¹⁵.

Говорячи про періодичні видання кримськотатарської діаспори, не можна оминати журнал "The Crimean Review", що видається в Бостоні (США) англійською мовою. Це видання — друкований орган заснованого в 1976 р. в Нью-Йорку фонду "Крим". Під час свого заснування фонд ставив перед собою завдання надати гласності фактам репресій проти кримських татар, сприяти збереженню й розвитку їх матеріальної і духовної культури¹⁶.

Як зауважив А. Теміраяк (Нью-Йорк) у своєму виступі в 1991 р. на конференції, присвяченій 145-річчю І. Гагринського, у створеному кримськотатарському етно-історичному музеї в США існує банк даних, що містять матеріали, котрі характеризують злочинну політику геноциду проти кримськотатарського народу, наслідком якої стало перетворення тримільйонного (до моменту приєднання до Росії) народу в нинішні 300 тис.¹⁷

Ми вважаємо, що історико-публіцистичну спадщину Джафера Сейдамета — одного з видатних представників кримськотатарського національного руху, який більшу частину свого життя провів в еміграції, — правомірно розглядати поряд з працями інших турецьких дослідників. В 1921 р. у Лозанні було опубліковано його книгу "Крим", її призначенням, насамперед, було ознайомити європейську громадськість з Кримом, історичною долею кримських татар і обґрунтувати їх право на самовизначення. Джерелами для написання монографії стали переважно франкомовні матеріали, значна частина яких була дорожніми нотатками іноземців, котрі побували в Криму. Серед причин, що спонукали татар емігрувати, Д. Сейдамет виокремлює фактори моральні (маються на увазі утиски в галузі релігії, освіти), соціально-економічні та небажання служити в армії (після 1874 р.)¹⁸. В 1930 р. ця книга в розширеному і переробленому вигляді була видана польською мовою у Варшаві¹⁹.

На сьогодні однією з найвідоміших у Туреччині праць про Крим є видана в Стамбулі 1948 р. монографія Етхема Фейзі Гезайдіна "Крим. Розташування і переселення кримських тюрків". Д. Сейдамет у передмові до книги високо оцінив роботу її автора, який був тісно зв'язаний з кримськотатарськими емігрантськими колами в Туреччині і Румунії²⁰⁺²¹ і прагнув ознайомити турецьку громадськість з особливостями географічного положення, природою Криму, його історією після приходу тюрків. Структурно книга включає в себе три частини. Перша — загальний погляд на географію і природу Криму. Друга — опис історії Кримського ханства. Третя частина присвячена історії Криму під російським пануванням і визначенню причин кримськотатарських еміграцій.

Після приєднання Криму до Росії і початку проведення нею колонізаторської політики автор налічує 8 переселенських хвиль, що занесли мусульман Криму в Туреччину: 1785-1788; 1789-1790; 1812; 1828; 1860-1862; 1891-1893; 1901 — 1902; 1904—1905 рр. Е. Ф. Гезайдін стверджує, що в період приєднання Криму було страчено близько 30 тис. кримських татар. Потім настала грабіжницька колонізація Криму, що позбавила більшу частину селянства своєї землі. На думку автора, до 1800 р. емігрувало близько 500 тис. чоловік, з них вижило тільки 300 тис., а переселенська хвиля 1860—1862 рр. охопила 227 тис. чоловік²². Далі ці цифри перекочували в дослідження інших турецьких істориків. Е. Ф. Гезайдін дійшов висновку, що між 1783 і 1914 рр. півтора мільйонні тюркське населення Криму в результаті політики Росії потроху скоротилося до 238 тис. чоловік.

Безумовно, для свого часу монографія Гезайдіна стала значним явищем у турецькій історіографії, присвяченій Криму, і на довгі роки визначила підходи у висвітленні тих чи інших проблем історії Криму. Сказане стосується й питань еміграції. Так, викладена в книзі точка зору на періодизацію, причини вимушених переселень, чисельність емігрованих міцно укріпилася в працях багатьох дослідників. Однак слід зазначити, що автор використав досить обмежену кількість праць, доступних йому в той період. Переважно це твори російською, французькою і турецькою мовами, видані в XIX — на початку XX ст. (до 1937 р.). Відтоді розвиток знань про минуле Криму пішов далеко вперед, суттєво розширилась база джерел досліджень. На наш погляд, зараз можна говорити тільки про історіографічну цінність роботи Е. Ф. Гезайдіна.

Квінтесенцією усталених до 50-х років XX ст. в турецькій історіографії уявлень про історію кримськотатарської еміграції став написаний Мірзою Балою розділ статті "Крим", присвячений новому і новітньому періоду історії Криму. Стаття опублікована в Ісламській енциклопедії в 1955 р. В її основі лежать уже відомі нам висновки, зроблені А. Озенбашли, Е. Гезайдіном та іншими дослідниками на основі спогадів барона де Тотта, статей російських краєзнавців та ін. Автор стверджував, що в кінці XVIII ст. в результаті репресивної політики Росії Крим покинуло близько 500 тис. чоловік. Потім, посилаючись на статтю більшовицького діяча Фірдевса, опубліковану в газеті "Єні Дюнья" в 1924 р., М. Бала пише, що тільки в 1828 р. виїхало 200 тис. кримських тюрків; у 1860 р. — 231 тис. І По ж до переселенських хвиль рубежу XIX—XX ст., то автором згадані лише події 1874—1876 рр. В результаті до енциклопедії увійшли твердження про те, що до початку XX ст. з Криму емігрувало від 1 до 1,2 млн тюрків²³.

В 1969 р. в Турецькій (Тюркській) енциклопедії було вміщено статтю "Переселення (міграція)", в якій, як і в статті М. Бали, розміри еміграції визначені приблизно в 1,2 млн тюрків²⁴.

В 1966 р. А. Д. Ерен опублікував монографію "Проблеми переселень і переселенців у Туреччині". Він розглядав проблеми біженців і вимушених переселенців у контексті загальноєвропейської історії. Книга містить ана-

ліз політики, котра проводилася в сфері міграції поселенців в Османській і Турецькій державах. Оцінка кримської еміграції побудована вченим на основі даних, що містяться в книгах Е. Гезайдіна та А. Озенбашли ²⁵.

Велика кількість публікацій, присвячених кримським татарам, належить перу одного з лідерів кримської діаспори, засновника і багатолітнього редактора журналу "Емель", адвоката за фахом, Мюстеджиба Улькюсала (М. Хаджі Фазіля). Чимале місце в його працях займали питання історії еміграції з Криму, їм присвячено ряд статей і розділів у низці книг ^{26~30}. М. Улькюсал вважав, що після завоювання Криму Росією для кримських тюрків почалися трагічні часи ³¹. В оцінці загальної кількості емігрованих з Криму в період російського панування він спирається на думку А. Озенбашли.

В цілому публікації М. Улькюсала значного вкладу у вивчення історії еміграції з Криму не внесли. В частині, що торкається питань історії Криму кінця XVIII—XX ст. і еміграції кримських татар, вони побудовані на добре відомих публікаціях В. Кондаракі, А. Маркевича, А. Озенбашли та Е. Гезайдіна. Проте безумовний науковий інтерес книги і статті М. Улькюсала становлять для вивчення історії формування й діяльності кримськотатарської діаспори в Туреччині і на Балканах.

Проблемам історії кримськотатарської еміграції приділив увагу в своїх працях один з найвідоміших сучасних турецьких істориків професор Вісконсінського університету (США) Кемал Карпат. Питання історії еміграції мусульман Криму знайшли своє місце в контексті досліджень з демографічної історії Туреччини. З-під його пера вийшов цілий ряд праць, які тією чи іншою мірою торкаються проблем історії Криму і кримських татар в кінці XVIII—XX ст. ^{32~38}.

В 1974 р. для виступу на конференції з економічної історії в Принстонському університеті К. Карпат підготував доповідь "Міграції і їх вплив на трансформацію Османської держави в XIX ст.", в якій є розділ, присвячений еміграції з Криму. Основні положення, апробовані в доповіді, ввійшли і в наступні праці історика. Зокрема, з незначними редакційними змінами текст доповіді включений в опубліковану в 1984 р. фундаментальну монографію "Оттоманське населення 1830—1914" ³⁹. При підготовці доповіді автор спирався на публікації А. Озенбашли, А. Соисала, Е. Гезайдіна, В. Кондаракі й М. Пінсона. К. Карпат вважав, що поштовхом для початку еміграції стало включення Криму до складу Росії. Під час першої еміграції 1783—1784 рр., на його думку, основану на вказаних дослідженнях, виїхало близько 80 000 чол., в 1860 р. — 100 тис. кримських і 50 000 ногайських татар, а в 1861 — 1864 рр. міграційні процеси набули більш інтенсивного характеру. За твердженням К. Карпата, в цей період виїхало 227 тис. чоловік. Всього ж, за оцінками історика, між 1783 і 1922 рр. на османські території переселилося близько 1 300 000 чоловік ⁴⁰. Зазначимо, що в книзі "Оттоманське населення" фігурує інша цифра — 1 млн 800 тис. чол. ⁴¹ Виходячи з таких висновків щодо розмірів еміграції, К. Карпат у 1974 р. визначав кількість кримських татар, які проживали в Туреччині, в 1—3 млн чоловік, а число тих, хто може говорити на "кримському діалекті", — приблизно в 200 тис. чоловік. Як і інші турецькі автори, він основною причиною еміграції вважає антитатарську і антитурецьку політику російських властей, що, на його думку, стала особливо жорстокою після 1856 р. і досягла своєї кульмінації в 1944 р.

В 1986 р. К. Карпат виступив зі статтею "Кримська еміграція 1856—1862 рр. і розвиток поселень і міст Добруджі". Аналізуючи становище кримських татар після 1783 р., він стверджує, що напередодні приєднання кількість мусульманського населення становила 1,5—2 млн чоловік. Детально досліджено в статті османську політику щодо переселень з Кри-

му і питання соціально-економічного розвитку заснованих Іммігрантами в Добруджі колоній⁴².

Ми повинні зазначити, що рівень достовірності даних, використаних К. Карпатом, не завжди може бути визнаний досить високим. Це, в свою чергу, робить вразливими для критики і праці самого вченого. Насамперед це стосується оцінок чисельності кримськотатарського населення, кількості емігрованих і хронологічних рамок основних еміграційних хвиль. Треба визнати, що праці К. Карпата в частині, оснований на аналізі матеріалів османських архівів, являють значний інтерес для вивчення історії мусульманської еміграції з Російської імперії.

Історію тюркських етносів у Добруджі і Румелії дослідив також турецький історик Мехмет Алі Екрем. У доповіді, представленій 8-му конгресу Турецького історичного товариства, він повідомив, що протягом XIX ст. вказаний регіон прийняв три великі переселенські хвилі кримських і ногайських татар. Остання і найбільша група прибула після Кримської війни. В 1855р. в Добруджі було розміщено 16 тис. кримських тюрків, а потім ще 60 тис.⁴³

В 1990 р. у Вісконсінському університеті (США) Хаканом Кирилми була захищена дисертація "Кримськотатарський національний рух і національна самосвідомість (1905—1916)"⁴⁴, а в 1996 р. під егідою Турецького історичного товариства видана його монографія з однойменною назвою. Слід зауважити, що книгу не можна вважати лише виданням тексту дисертації. Автор присвятив кілька років дослідницькій роботі за темою. Зокрема, працював з архівними джерелами в Криму, і матеріали цих досліджень увійшли в монографію. Передусім це стосується розділів, присвячених історії кримськотатарського національного руху на початку XX ст.

Питанням демографічної історії і еміграції кримських татар автором дисертації присвячено розділ у першій главі, в якому аналізується їхнє становище в першому столітті перебування під владою російського уряду. Дана частина дисертації практично без змін увійшла в монографію. Якщо не брати до уваги переселення 1944 р., зазначає автор, то еміграції можна вважати найпомітнішими і в той же час найруйнівнішими подіями в долі кримських татар⁴⁵. Велика частина розділу присвячена опису переселень кінця XVIII — середини XIX ст. При цьому Х. Кирилми спирається на вже відомі нам праці А. І. Маркевича, А. Озенбашли, Б. М. Вольфсона, Е. Гезайдіна і К. Карпата. В оцінці загальної чисельності емігрованих між 1783 і 1922 рр. Х. Кирилми стоїть на позиції свого вчителя К. Карпата, який наводить цифру "щонайменше 1 млн 800 тис. чоловік"^{46~47}.

Значну увагу Х. Кирилми приділив аналізу причин еміграції. Він відкидає твердження російських істориків щодо релігійного фанатизму і підігрівання еміграції з боку Османської держави, хоча визнає, що остання була об'єктивно зацікавлена в поповненні складу свого населення тюрко-мусульманським елементом. Важливу роль, на думку історика, відіграли причини національно-психологічної релігійності кримських татар і високий престиж в їх очах Туреччини. Та справжні причини переселення, вважав він, лежали всередині Криму, і вони були пов'язані не тільки з психологією кримських татар, які не могли погодитися з пануванням в їхній країні російського уряду, а й з нещадними умовами російської колонізації і найжорстокішою політикою русифікації, що відігравали набагато важливішу роль⁴⁸. Автор не мав на меті детальне вивчення історії кримськотатарської еміграції, його завданням було — показати загальне становище народу, змушеного покидати рідну землю. В його праці сюжети використано здебільшого як історичний фон для створення картини розвитку

національного руху кримських татар на початку ХХ ст. Тому історик не робить спроб досліджувати нові джерела з історії еміграції і не виходить за рамки традиційних для турецької історіографії оцінок даного явища.

В 1996 р. у Трабзона була опублікована книга викладача Чорноморського технічного університету Сулеймана Еркана "Кримські і кавказькі переселення (1878—1908)", в якій розглядалися причини переселень мусульман з Росії, політика Туреччини щодо переселень, розповідалося про періодизацію і шляхи переселення. Велику увагу автор приділив опису соціально-економічного, психологічного гніту, репресій, яких мусульмани Криму і Кавказу зазнали в Російській імперії, і тиску з боку вірмен. Близько двох третин обсягу книги займає глава, присвячена внутрішній політиці Османської держави стосовно переселенців, які опинилися на її території. В ній розглянуто діяльність спеціальних комісій, що створювалися для розв'язання питань переселенців, описано процес розміщення останніх на османських територіях, вказано розміри допомоги, що надавалася їм, говориться і про труднощі, які виникали в діяльності турецьких властей.

Праця С. Еркана побудована на широкому колі архівних джерел з фондів Османського архіву у Стамбулі, що, на нашу думку, й зумовлює великий інтерес до книги. Проте слід зауважити, що автор недостатньо використав дослідження інших авторів. Практично поза його увагою залишилися існуючі західні та російські дослідження й джерела. Остання обставина, безумовно, зменшує цінність книги. Переселенський рух з Криму у книзі С. Еркана — не окреме дослідження. Відомості про емігрантів ми епізодично зустрічаємо в загальному потоці наведених автором даних⁴⁹. Точних хронологічних рамок еміграційних хвиль з Криму і кількість тих, котрі виїхали, автором не визначено. На наш погляд, вказані недоліки можна пояснити структурою праці С. Еркана і станом використаної ним бази джерел — офіційних документів Османської імперії. В досліджуваний період часу турецькі власті найбільше турбували не питання національної приналежності прибулих мусульман, а проблеми їх прийому і розміщення. Тому не дивно, що відомості про еміграцію з Криму в османських офіційних джерелах ніби розчинилися, потонули в потоці загальної інформації про переселенців з Росії взагалі. Отже, дослідження С. Еркана, з одного боку, репродукує сталі в турецькій історіографії уявлення про становище мусульман у Російській імперії, а з іншого, — розкриває історію діяльності Османської держави у прийомі та облаштуванні переселенців у 1878—1908 рр.

В 1997 р. Турецьке історичне товариство опублікувало монографію Абдуллаха Сайдама. Ця книга є публікацією тексту докторської дисертації автора, захищеної в 1992 р. в Самсуні. Джерелом для її написання стали матеріали Османського архіву та турецької періодичної преси. Використано широке коло турецьких і зарубіжних досліджень. Визначальною рисою книги є фундаментальний підхід до розгляду теми. Мається на увазі намагання передусім теоретично осмислити суть проблем. Автор у вступі намагався дати визначення самому поняттю "переселення (еміграція)", з'ясувати основні причини і наслідки еміграцій з Криму і Кавказу. При аналізі причин виникнення еміграції з Криму він задіяв значну кількість опублікованих за рубежом праць з історії Криму, спираючись у своїх висновках переважно на теоретичні і практичні результати досліджень Е. Ф. Гезайдіна, М. Бали, А. Д. Ерена, К. Х. Карпата, М. Улькюсала, М. Пінсона, А. Фішера та інших авторів⁵⁰. Праця А. Сайдама стала цінним внеском у справу вивчення міграційних процесів у Причорноморському регіоні.

Ми можемо констатувати, що поруч з вітчизняною історіографією історії кримськотатарської еміграції в Туреччині створено цілий комплекс

праць, в яких вивчення даної проблеми знайшло свій розвиток. Зарубіжні автори багато в чому спиралися на досягнення російської дореволюційної історіографії і кримського історичного краєзнавства. За рідкісним винятком, результати праць вітчизняних істориків радянського періоду враховані не були. З одного боку, ми можемо пояснити це малим доступом до таких робіт за рубежем, а з іншого, — певним недовір'ям до офіційної радянської історіографії.

За кордоном вивчення історії кримських татар і Криму було тісно зв'язане з розвитком досліджень у галузі минулого і сьогоdnішнього національних меншин в СРСР, зокрема проблем тюрко-ісламського населення. Певною мірою підвищена увага до історії кримських татар була стимульована трагічними подіями в їхній долі, що відбувалися після 1944 р. Велика заслуга в розвитку досліджень з кримської історії і в зверненні уваги міжнародного співтовариства до проблем кримських татар належить кримській діаспорі. Протягом 20-х — 90-х років ХХ ст. представниками діаспори або при їх сприянні було написано і опубліковано основну масу праць з історії Криму. Зовсім не випадково, що найбільший корпус таких досліджень створено в Туреччині.

Турецькі дослідники вивчили і ввели в науковий обіг досить велике коло джерел, переважно османського походження, що висвітлюють різні аспекти політики цієї країни щодо еміграції. Разом з тим хронологічні рамки еміграційних хвиль окреслені лише приблизно і в різних авторів не завжди збігаються, відсутні достовірні дані про їх кількість. Політика російської адміністрації щодо кримських татар й їх еміграції трактується шаблонно, позиція громадськості стосовно цих питань не висвітлена. Зовсім не розглянуто питання рееміграції. Багато результатів досліджень вітчизняних вчених проігноровано без вагомих підстав.

На наше глибоке переконання, вказані недоліки можна пояснити не тільки певною односторонністю підходів, які склалися за рубежом, до оцінки подій історії Криму кінця ХVІІІ—ХХ ст. тільки як історії антагоністичної боротьби, що розвивалася за схемою: колоніальний режим Російської імперії — кримські тюрки-мусульмани, а й мають під собою цілком об'єктивну причину — недостатнє вивчення джерел з етнічної історії Криму. Для зарубіжних спеціалістів такі матеріали, що містяться передусім в архівних та бібліотечних сховищах Сімферополя, Одеси, Петербурга і Москви, довгий час лишалися недоступними.

¹ M a k s u d o ğ l u M. Tatar kimdir? // Emel. - 1996, № 214. - S. 22-29.

² Kırım bibliyografyası Türkiye Cumhuriyeti donemi (1923—1986). Haz. H. Kırımli, U. Aktas. — Ankara. 1987. — 80 s.

³ A h m e d C e v d e t P a s a . Kırım ve Kafkas Tarihcesi. — İstanbul. - 1307. — 309 s.

⁴ K u r a t A. N. Topkapı Sarayı muzesi arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Turkistan Haniarına ait yarlık ve bitikler. — İstanbul, 1940. — 212 s.

⁵ K u r a t A. N. Rusya'da Turkluk ve İslamiyet / Turk dünyası el kitabı. — Ankara, 1976. — S. 1295-1303.

⁶ İ n a l c i k H. Kırım // İslam Ansiklopedisi. - İstanbul, 1955. - C. VI. - S. 746-756.

⁷⁻⁹ G o k b i l g i n O. 1532—1577 yılları arasında Kırım Hanlığının siyasi durumu. — Ankara, 1973. — S. 101; Aslanapa O. Kırım ve Kuzey Azerbaycanda Turk Eserleri. — İstanbul, 1979. — 151 s.; U r e k l i M. Kırım Hanlığının kuruluşu ve Osmanlı himayesinde yükselisi (1441 — 1569). — Ankara, 1989. - 109 s.

¹⁰ K a g a l i n M. Kırım üzerine yapılmış teziler. — (6. m. — 6. d.). — S. 364—368.

¹¹ K i r i m l i H. Kırım tatarlarında milli kimlik ve milli hareketler (1905—1916). — Ankara, 1996. - S. 262.

¹² Там же.

¹³ B e z a n i s L. Soviet Muslim emigres in the Republic of Turkey // Central Asian Survey. — 1994. -V. 13. -№ 1. - P. 106.

¹⁴ Там же.

¹⁵ İ n a l c i k H. Han ve kabile Aristokrasisi: sahib Giray döneminde Kırım Hanlığı // Emel — İstanbul, 1983. - № 1354. - S. 51-73.

- ¹⁶ Г у б о г л о М. Н., Червонная С. М. Крымско-татарское национальное движение. — М., 1992. — Т. 1. — С. 50.
- ¹⁷ Червонная С. М. Исмаил Гаспринский — выдающийся крымскотатарский просветитель и гуманист // Этнографическое обозрение. — 1992. — № 1. — С. 160—161.
- ¹⁸ S e i d a m e t D. (Kirimer). La Crimée. - Lausanne, 1921. - 119 p.
- ¹⁹ S e y d a m e t J. (Kirimer). Krim: pzesloszo, terazniejszosc i dą żenia niepodległościowe Tatarów Krimskich. — Warszawa, 1930. — 332 s.
- ²⁰ G o z a y d i n E. Kirim (Kirim turklerinin yerleşme ve yerleşirme). — İstanbul, 1948. — S. 3.
- ²¹ K i r i m l i H. Kirim tatarlarında milli kimlik ve milli hareketler (1905—1916). — Ankara, 1996. — S. 179.
- ²² G o z a y d i n E. Kirim (Kirim turklerinin yerleşme ve yerleşirme). — İstanbul, 1948. — S. 34, 67.
- ²³ B a l a M. Kirim // islam ansiklopedisi. - İstanbul, c. VI. - S. 741-746.
- ²⁴ G o c // Türk Ansiklopedisi. — Ankara, 1969. - C. 17. - S. 456-457.
- ²⁵ E r e n A. C. Türkiye'de göç ve göçmen meseleleri. Tanzimat devri, ilk kurulan Göçmen komisyonu, çıkarılan türklere. — İstanbul, 1966. — 119 s.
- ²⁶⁻³⁰ U l k u s a l M. Dobruca ve Türkler. - Kustence, 1940. — 235 s.; U l k u s a l M. Dobruca ve Türkler. — Ankara, 1966. — 256 s.; U l k u s a l M. Dobruca'daki Kirim Türklerinde atasözleri ve deyimler. — Ankara, 1970. — 253 s.; U l k u s a l M. Kirim Türk-Tatarları (dunu, bugunu, yarini). — İstanbul, 1980. — 366 s.; U l k u s a l M. ikinci Dünya savaşında 1941 — 1942 Berlin hatırları. — İstanbul, 1976. - S. 152.
- ³¹ U l k u s a l M. Kirim Türkleri//Türk Dünyası el kitabı. -Ankara. 1976. -S. 1140-1153.
- ³²⁻³⁸ K a r p a t K. The Ottoman state and its place in world history. — Leiden, 1974. — P. 199; Karpat K. Gagausların tarihi menşeyi üzerine ve folklorlardan parçalar// 1 Uluslararası türk folklor kongresi bildirilen. — Ankara, 1976. — S. 162—178; K a r p a t K. Ottoman population records and the census of 1881/82—1893 // International journal of middle East studies. — 1978. — № 9. — P. 234—237; K a r p a t K. The Ottoman demography in nineteenth century: sources, concepts, methods // Economic et societies dans l'Empire Ottoman (fin du 18 — debut du 20 siecle). — Paris, 1983. — P. 207—218; K a r p a t K. Ottoman population 1830—1914: demographical and social characteristics. — The University of Wisconsin Pres, 1984. — 242 p.; K a r p a t K. The Crimean emigration of 1856—1862 and settlement and Urban development of Dobruca // Chantal Lemerrier-Quelquejay, Gilles Veinstein and S. Enders Wimbush (eds.). Turko-Tatar past, Soviet Present. Studies Presented to Alexandre Bennigsen. — Paris, 1986. — P. 275—305; K a r p a t K. (ed.). The Turks of Bulgaria: The history, Culture and political of a minori. — İstanbul, 1990. — 257 p.
- ³⁹ K a r p a t K. Ottoman population 1830—1914: demographical and social characteristics. — The University of Wisconsin Pres, 1984. — P. 65—66.
- ⁴⁰ K a r p a t K. Migration and its effects upon the transformation of the Ottoman State in the nineteenth century / Prepared for the Conference on Economic History Princeton University, 1974. — P. 25.
- ⁴¹ Karpat K. Ottoman population 1830—1914: demographical and social characteristics. — The University of Wisconsin Pres, 1984. — P. 66.
- ⁴² K a r p a t K. The Crimean emigration of 1856—1862 and settlement and Urban development of Dobruca // Chantal Lemerrier-Quelquejay, Gilles Veinstein and S. Enders Wimbush (eds.). Turko-Tatar past, Soviet Present. Studies Presented to Alexandre Bennigsen. — Paris. 1986. — P. 275—305.
- ⁴³ Ekrem M. Kirim ve Nogay Türklerinin Osmanlı devrinde Dobruca ya ve tüm Rumeli'ye gezmeleri ve yerleşmeleri // 8 Türk tarih kongresi bilgileri (11 — 15 Ekim 1976). — C. 3. — Ankara. — 1983. — S. 1605.
- ⁴⁴ K i r i m l i H. National movements and national identity among the Crimean Tatars (1905—1916) /A thesis ... for the degree of Doktor of Philosophy (History). — University of Wisconsin. — 1990. — P. 12.
- ⁴⁵ Там же.
- ⁴⁶⁻⁴⁷ K i r i m l i H. Kirim tatarlarında milli kimlik ve milli hareketler (1905—1916). — Ankara, 1996. — 295 s.; K a r p a t K. Ottoman population 1830—1914; demographical and social characteristics. — The University of Wisconsin Pres, 1984. — P. 66.
- ⁴⁸ K i r i m l i H. Kirim tatarlarında milli kimlik ve milli hareketler (1905—1916). — Ankara, 1996. — S. 13.
- ⁴⁹ E r k a n S. Kirim ve Kafkasya göçleri (1878-1908). - Trabzon, 1996. - 229 s.
- ⁵⁰ S a y d a m A. Kirim ve Kafkas göçleri (1856-1876). - Ankara, 1997. - 253 s.